

23. *Письма* великой княгини Екатерины Павловны. – Тверь, 1888.
24. *Собко Е. М.* Великая княгиня Екатерина Павловна / Е. М. Собко // Вопросы истории. – 2004. – № 3.
25. *1812 год* в Тверской губернии: Материалы по истории Отечественной войны 1812 г. с предисловием А. Н. Вершинского. – Старица, 1912.
26. *Толстой Л. Н.* Война и мир // Толстой Л. Н. Собр. соч. : В 22-х т. – М., 1979–1981. – Т. 4-7.
27. *Цветаева М.* Генералам двенадцатого года / М. Цветаева // В полемике с веком. – Новосибирск, 1991.
28. *Шильдер Н. К.* Император Александр Первый. Его жизнь и царствование: В 4 т. / Н. К. Шильдер. – СПб., 1897–1898.
29. *Ярославль: История города* в документах и материалах от первых упоминаний до 1917 г. / Под ред. А. М. Пономарева. – Ярославль, 1990.
30. *Ярославские епархиальные ведомости.* – 1869. – Неофициальная часть. – 29 янв.
31. *Ярославский край* в «Энциклопедическом словаре» Брокгауза и Ефрона / Под ред. А. М. Селиванова. – Ярославль, 1996.
32. *Ярославский край: сб. док. по истории края* (XIV.–1917 г.). – Ярославль, 1972.

УДК 94 (477. 51) «19»

Чернігівські земці – члени Державної ради Російської Імперії

Рахно О. Я.

Rakhno O. Y. Chernigiv Zemtsies – Members of State Council of Russian Empire. The article is devoted to analysis of course

of are the life and public activity of Chernigiv zemtsy (zemstvo members) – members of State Council of Russian Empire M. V. Krasovskyi, V. O. Musin-Pushkin and M. P. Savytskyi.
Keywords: Russian Empire, State Council, Chernigiv provincial zemstvo assembly, Mykhaylo Krasovskyi, Volodymyr Musin-Pushkin, Mykola Savytskyi, Chernigiv Zemtsies.

Рахно А. Я. Черниговские земцы – члены Государственного совета Российской империи. Статья посвящена анализу жизненного пути и общественной деятельности черниговских земцев – членов Государственного совета Российской империи М. В. Красовского, В. А. Мусина-Пушкина и Н. П. Савицкого.
Ключевые слова: Российская империя, Государственный совет, Черниговское губернское земское собрание, Михаил Красовский, Владимир Мусин-Пушкин, Николай Савицкий, черниговские земцы.

Рахно О. Я. Чернігівські земці – члени Державної ради Російської імперії. Стаття присвячена аналізу життєвого шляху та громадської діяльності чернігівських земців – членів Державної ради Російської імперії М. В. Красовського, В. О. Мусіна-Пушкіна та М. П. Савицького.

Ключові слова: Російська імперія, Державна рада, Чернігівське губернське земське зібрання, Михайло Красовський, Володимир Мусін-Пушкін, Микола Савицький, чернігівські земці.

Державна рада Російської імперії, створена 1810 р. як дорадчий орган, була оновлена згідно царського Маніфесту від 20 лютого 1906 р. та нової редакції Основних законів Російської імперії від 23 квітня того ж таки року як верхня палата першого російського парламенту [2, с. 1]. Проблеми її формування та функціонування знайшли відображення у монографіях А. П. Бородіна [1], О. В. Зінченко [8] та Є. А. Юртаєвої [31].

Половину членів Державної ради призначав імператор, решту обирали по п'яти куріях, в тому числі й від

34 губернських земських зібрань. Останні прямим таємним голосуванням обирали на три роки по одному члену Державної ради [22, с. 4, 27]. Від Чернігівського губернського земського зібрання протягом 1906–1917 рр. членами Державної ради були відомі свого часу громадські діячі М. В. Красовський, граф В. О. Мусін-Пушкін та М. П. Савицький. Деякі аспекти їх діяльності розглянуті у працях М. П. Мохначевої [14] та О. Я. Рахна [17]. Втім, комплексна інформація про них відсутня навіть у довідкових виданнях [3]. Дана стаття має на меті заповнити цю прогалину.

У Чернігівській губернії перші вибори до Державної ради відбулися на екстреному губернському земському зібранні 22 березня 1906 р. Претендентами були губернські гласні М. В. Красовський, О. О. Муханов, О. О. Свечин та Д. Р. Тризна. Внаслідок таємного голосування перемогу здобув незначною більшістю голосів (35 проти 27) М. В. Красовський. Після обрання він, зокрема, зазначив: «Я поставлю своєю задачею способствовать, по мере сил, прогрессивному развитию нашего отечества в духе просвещения и законности, и бороться как против движения вспять и сохранения того, что уже отжило свой век, так равно и против излишней ломки исторических устоев русского государства» [32, ф. 145, оп. 3, спр. 321, арк. 8].

Михайло Васильович Красовський (1851–1911) походив з українського козацько-старшинського роду, відомого з середини XVII ст. Він народився 25 липня 1851 р. у м. Гоголеве Остерського повіту Чернігівської губернії в родині судді Остерського межового суду Василя Івановича Красовського (1823–1859) та його дружини Марії Олександрівни, уродженої Шрамченко [12, с. 566]. Родина Красовських мешкала у родовому маєтку (800 десятин землі) біля м. Гоголеве Остерського повіту Чернігівської губернії [11, с. 160].

Середню освіту М. В. Красовський здобув у Київській гімназії, вищу – на юридичному факультеті університету св. Володимира у 1867–1871 рр. Закінчивши навчання, обдарований юрист перебрався до Петербурга, де з 1872 р. служив у Сенаті. У

1879 р. М. В. Красовського було призначено обер-секретарем Загального зібрання касаційних департаментів Сенату. У 1881 р. під час ревізії Казанської, Уфимської та Оренбурзької губерній він був старшим чиновником при ревізуючому сенаторі М. Є. Ковалевському і виявив неабияку працездатність та розпорядливість, що зумовило успіх ревізії та сприяло його кар'єрі.

Протягом 1882–1891 рр. він обіймав посаду статс-секретаря Державної канцелярії і зробив чималий внесок у розробку Положення про земських начальників, земського та міського положень [19, с. 7-8]. Наступні три роки він був директором першого департаменту Міністерства юстиції [9, с. 1143].

У 1894 р. М. В. Красовський був призначений на посаду голови Харківської судової палати. З чиновника центрального управління він перетворився у суддю-практика. У 1901 р. М. В. Красовський залишив Харків, отримавши призначення на посаду обер-прокурора Загального зібрання Сенату, на якій перебував до 1904 р., коли й вийшов у відставку [19, с. 9].

Протягом останніх десятиріч XIX – початку XX ст. він постійно обирався гласним Остерського, а потім Козелецького повітових земських зібрань Чернігівської губернії, працював у земських комісіях та почесним мировим суддею [32, ф. 145, оп. 3, спр. 266, арк. 33]. Плідну діяльність розгорнув М. В. Красовський також у Чернігівському губернському земстві, де був гласним упродовж 1903–1911 рр. та обирався членом комісій страхової, шляхів сполучення, проектної, юридичної та комісії для вирішення питання про залізничне сполучення станцій Київ-Почеп [6, с. 144].

У своєму маєтку М. В. Красовський увів багатопільну систему, широко застосовував мінеральні добрива й удосконалені знаряддя праці, чим сприяв піднесенню землеробства серед місцевих селян. У Бобровиці був відкритий банк, головою якого М. В. Красовський залишався до смерті, започатковано споживче товариство. Біля Бобровиці постав цукровий завод, збудований місцевими власниками з ініціативи

М. В. Красовського [9, с. 1144].

У 1905 р. М. В. Красовський був обраний головою Петербурзької міської думи. Однак керував засіданнями думи недовго, оскільки його зацікавила політична діяльність, і через рік склав повноваження голови.

Завдяки ініціативі та клопотанням М. В. Красовського 14 жовтня 1905 р. був зареєстрований Статут Клубу громадських діячів – першого політичного клубу столиці [10, с. 1-2]. Головою Ради старійшин Клубу був обраний М. В. Красовський. Згідно Статуту, Клуб створювався з метою «объединить общественных деятелей и облегчить им возможность в кругу своих членов обсуждать возникающие в государственной жизни вопросы, а также общественные нужды и пользы» [21, с. 3]. 3 грудня 1905 р. у спеціально організованих постійних секціях Клубу розпочалось обговорення соціально-економічних та політичних проблем Росії. Окрім підприємців, членами Клубу були представники вищої бюрократії, діячі культури та науки, столичні журналісти. М. В. Красовський головував у Клубі до останніх днів свого життя.

Проголошення маніфесту 17 жовтня 1905 р. спонукало М. В. Красовського стати до лав засновників ліберально-національної партії, яка отримала назву «Союз 17 октября». У листопаді 1905 р. його обрали заступником голови її Центрального комітету. Він взяв участь у розробці та редагував програму партії, основними положеннями якої були обмеження влади монарха, збереження монархічної форми правління, демократичні свободи, збереження «єдиної та неподільної» Росії, сприяння купівлі селянами земель у приватних власників, унормування робочого дня, зрівняння селян у правах з іншими станами [29]. М. В. Красовський став редактором партійної газети «Новый путь», обстоюючи у ній помірковану програму.

Як зазначалося вище, у березні 1906 р. М. В. Красовський був обраний членом Державної ради і плідно працював у ній. Прагнення до якісних перетворень у державно-політичному та суспільному житті забезпечило йому впевнену перемогу на

чергових виборах до найвищого законодавчого органу імперії, які відбулися 19 серпня 1909 р. [25, с. 143]. Як член Державної ради, М. В. Красовський не залишався осторонь обговорення злободенних проблем та прийняття важливих законопроектів, зокрема проекту земельної реформи П. А. Столипіна. Він виступав за знищення общинного землеволодіння, підтримував заходи уряду щодо виходу селян на хутори та відрубби [30, с. 170]. Майбутнє держави М. В. Красовський пов'язував з утворенням прошарку селян-власників, з передачею їм влади на місцях. Він вважав, що реалізація реформи поліпшить добробут сільського населення [30, с. 174].

Останні роки життя М. В. Красовського пройшли під прапором панславізму. Його можна вважати одним з ідейних керівників цього руху та прибічників широкої популяризації ідеї слов'янського єднання. Тому на Слов'янський з'їзд, який відбувся в 1908 р. у Празі, очільником російської делегації Державна рада призначила саме М. В. Красовського [4]. Він був одним із засновників «Общества славянской взаимности», створеного у Петербурзі в березні 1909 р., яке ставило за мету зближення й взаємне збагачення слов'янських народів на засадах рівності й братерства [28, с. 135].

26 квітня 1911 р. у маєтку в с. Озеряни Козелецького повіту М. В. Красовський помер після чергового нападу стенокардії [19, с. 27].

Оскільки термін повноважень М. В. Красовського на посаді члена Державної ради не закінчився, були призначені дострокові вибори. 6 вересня 1911 р. переважною більшістю голосів (55 проти 15) членом Державної ради був обраний граф В. О. Мусін-Пушкін [26, с. 118]. 18 серпня наступного року він був переобраний членом Державної ради на трирічний термін [27, с. 111].

Володимир Олексійович Мусін-Пушкін (1868—1918) походив з відомого з кінця XVIII ст. російського графського роду, представники якого займали високі посади при імператорському дворі, у війську та державних установах. Він народився

7 листопада 1868 р. у родині «гофмейстера Высочайшего Двора», віце-президента Придворної контори, петербурзького повітового предводителя дворянства графа Олексія Івановича Мусіна-Пушкіна (1825–1879) та його дружини графині Любові Олександрівни (1833–1917), дочки сенатора О. Г. Кушельова-Безбородька (1800–1855).

Здобувши освіту в імператорському Олександрівському ліцеї, В. О. Мусін-Пушкін 24 травня 1891 р. був призначений на службу в Міністерство юстиції і 14 червня відряджений до канцелярії Першого департаменту Сенату. Поряд із успішним просуванням по державній службі В. О. Мусін-Пушкін отримав й придворний чин. 30 серпня 1894 р. йому було пожалувано звання «Камер-Юнкера Двора Его Императорского Величества» [32, ф. 127, оп. 14, спр. 3968, арк. 1 зв.-2].

В. О. Мусін-Пушкін побрався з дочкою дійсного статського радника, графинею Єлисаветою Василівною Капніст (1868–1944), правнучкою відомого поета В. В. Капніста. Подружжя мало синів Олексія (1893–1966), Василя (1894–1959), Мстислава (1899–1960), Андрія (1903–1969), Іллю (1908–1989) та дочок Варвару (1892–1970) і Любов (1897–1939) [32, ф. 127, оп. 14, спр. 3968, арк. 2-3].

В. О. Мусін-Пушкін був спадкоємцем значної земельної власності, яка становила близько 100 тис. дес. землі та знаходилась у Полтавській, Херсонській, Чернігівській та Ярославській губерніях. До того ж йому належали три кам'яних будинки у Петербурзі та декілька цукрових заводів в українських губерніях.

З 1895 р. і фактично до літа 1917 р. В. О. Мусін-Пушкін обирався сосницьким повітовим та чернігівським губернським земським гласним і активно працював у земських установах. Влітку 1899 р. дворянство Сосницького повіту обрало графа повітовим проводирем дворянства. Він декілька разів переобирався повітовим проводирем і за посадою головував на засіданнях Сосницького повітового земського зібрання. Разом з тим сосницькі земці кожні три роки обирали його почесним

мировим суддею Сосницькому повіту [18, с. 1].

За обранням Сосницького повітового земського зібрання 16 січня 1896 р. В. О. Мусін-Пушкін увійшов до ревізійної та був обраний до складу проектної комісії губернського земства. У наступні роки він обирався на ці посади, а також до складу кошторисної комісії.

В. О. Мусін-Пушкін виконував доручення Чернігівського губернського земського зібрання, які потребували використання його авторитету і зв'язків в урядових колах Петербурга. Зокрема, на засіданні зібрання 30 вересня 1899 р. під час обговорення доповіді губернської управи про проведення залізниці «Київ-Петербург» він був обраний до складу депутації губернського земства, яка мала «представить правительству все данные, выясняющие сравнительные преимущества, а также местное и государственное значение проведения сказанной дороги по левому берегу Днепра на Чернигов» [20, с. 760].

На черговій сесії Чернігівського губернського земського зібрання 18 січня – 2 лютого 1905 р. та екстренній 1-3 червня 1907 р. В. О. Мусін-Пушкін головував як виконуючий обов'язки губернського провидиря дворянства [23, с. 1-2].

Як уповноважений Чернігівського земства у Загальноземській організації В. О. Мусін-Пушкін вирішував питання допомоги населенню Чернігівської губернії, яке періодично страждало від неврожаїв [5, с. 10].

З початком Першої світової війни В. О. Мусін-Пушкін разом з головою Чернігівської губернської земської управи О. О. Бакуринським 30 липня 1914 р. взяв участь у нараді представників земств у Москві по створенню Всеросійського земського союзу допомоги пораненим і хворим воїнам. На Чернігівському губернському земському зібранні 3 серпня того ж таки року його обрали представником губернського земства у вищеназваному союзі [7, с. 6].

У зв'язку із закінченням повноважень В. О. Мусіна-Пушкіна у Державній раді на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 1 вересня 1915 р. були проведені вибори.

«В члены Государственного Совета записками были намечены граф Мусин-Пушкин и дворянин Н. П. Савицкий. В виду отказа графа Мусин-Пушкина от баллотировки, членом Государственного Совета избран Н. П. Савицкий» [32, ф. 145, оп. 3, спр. 1178, арк. 97]. Натомість у жовтні того ж таки року В. О. Мусін-Пушкін згідно обрання був затверджений імператором на посаді чернігівського губернського провидиря дворянства [16, с. 7].

Востаннє В. О. Мусін-Пушкін головував на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 1-2 березня 1917 р. За його пропозицією перед початком зібрання було відслужено молебень «о дарованні победы русскому воинству, а затем панихида по павшим воинам и по скончавшемуся в ночь с 27 на 28 февраля н. г. губернском гласном В. М. Хижнякове» [24, с. 11].

Реформація земських установ Тимчасовим урядом змусила В. О. Мусіна-Пушкіна відійти від громадської роботи. Доля милувала його від подій громадянської війни, що незабаром охопила країну. В. О. Мусін-Пушкін помер 17 квітня 1918 р. у Носівці [15, с. 1].

Микола Петрович Савицький (1867–1941) народився 1 червня 1867 р. у с. Ушівка Кролевецького повіту Чернігівської губернії у родині Петра Лукича Савицького (1818–1893) та його дружини Людмили Григорівни Радченко. Дворянський рід Савицьких нараховує не одне століття. Його представники служили гетьманам І. Мазепі, І. Скоропадському, Д. Апостолу [13, с. 428].

М. П. Савицький у 1884 р. закінчив Петровський Полтавський кадетський корпус, а потім до 1886 р. навчався у 3-му Олександрівському військовому училищі. Після закінчення училища отримав звання підпоручика і 11 серпня 1886 р. був направлений в Бобруйську (Осовецьку) фортечну артилерію, де й відбував військову службу до у 1892 р. у чині поручика і 8 січня того ж таки року був зарахований у запас [32, ф. 127, оп. 14, спр. 3726, арк. 1-4].

Він повернувся у родовий маєток. 1 липня 1894 р. М. П. Савицький одружився з дочкою лікаря Уляною Андріївною Ходот (1866—?). Подружжя Савицьких мало трьох дітей: Петра (1895—1968), Юрія (1898—?) і Анну (1900—?) [32, ф. 145, оп. 3, спр. 804, арк. 70].

У Кролевецькому повіті розпочалася цивільна служба й громадська діяльність М. П. Савицького. У 1892 р. він обирається повітовим і губернським земським гласним, а 19 листопада того ж таки року призначається міністром внутрішніх справ на посаду земського начальника Кролевецького повіту. На цій посаді він прослужив до 19 жовтня 1896 р.

1 жовтня 1896 р. Чернігівське губернське дворянське зібрання обрало його на посаду предводителя дворянства Кролевецького повіту. 4 липня 1899 р. указом Сенату М. П. Савицький був призначений Речицьким повітовим проводирем дворянства й головою Речицьких повітових у селянських справах і з військової повинності присутствій Могилівської губернії. З 1 жовтня 1901 р. М. П. Савицький згідно призначення головував у Речицькому повітовому суді. 13 липня 1903 р. він був призначений Гомельським повітовим проводирем дворянства і перебував на цій посаді до 19 травня 1906 р. [32, ф. 127, оп. 14, спр. 4114, арк. 1-7].

На засіданні Чернігівського губернського земського зібрання під час виборів голови Чернігівської губернської земської управи 11 грудня 1906 р. кандидатура М. П. Савицького набрала переважну більшість голосів (31 проти 18), і він очолив губернську управу [17, с. 285]. На цю посаду він був обраний ще двічі: 11 грудня 1907 р. та 15 грудня 1910 р. і плідно працював на користь місцевого населення до 1 березня 1914 р.

Працюючи головою губернської земської управи, М. П. Савицький зміг зорганізувати діяльність різних політичних сил, представлених в земстві, у справі покращення життєвого рівня населення. Найбільше уваги він приділяв розвитку медицини, освіти, шляхів сполучення. Відповідно за роки його керівництва значно зросли асигнування на ці галузі діяльності

губернського земства. Під час його керівництва управою у 1909–1911 рр. було реконструйовано міст через Десну, розбудовано будинок губерньської земської управи.

3 вересня 1915 р. губернатор М. М. Лавриновський повідомляв директора канцелярії МВД П. В. Скаржинського, що 1 вересня «членом Государственного совета на новое трехлетие большинством 6 голосов» обраний дійсний статський радник М. П. Савицький, який «по своим политическим воззрениям, хотя и причисляет себя к партии октябристов, но по своим действиям и отношениям к правительственным органам должен быть причислен к рядам оппозиции», додавши, що він не визнає компромісів «в борьбе за власть и за расширение земских привелегий» [32, ф. 145, оп. 3, спр. 1178, арк. 102-103 зв.].

11 вересня 1915 р. М. П. Савицький був призначений чиновником для особливих доручень при «Переселеченском управлении Главного управления землеустройства и земледелия». 3 грудня 1915 р. він виконував обов'язки «уполномоченного председателя Особого Совецания по продовольственному делу» і за підну діяльність 1 січня 1916 р. був нагороджений орденом Св. Володимира 3 ступеня [17, с. 287-288].

Під час Лютневої революції він, як член Державної ради, перебував у Петрограді, і незабаром повернувся до Чернігова, де продовжував громадську діяльність. У квітні 1917 р. М. П. Савицький отримав від Тимчасового уряду Росії призначення – «Главначальствующий Архангельска и Беломорского района», і виїхав на нове місце служби.

У часи Української Держави П. Скоропадського М. П. Савицький згідно з розпорядженням Міністерства внутрішніх справ 18 травня 1918 р. приступив до виконання обов'язків чернігівського губерньського старости [17, с. 291]. Однак на посаді керівника губерньської адміністрації він працював недовго. 28 червня 1918 р. на засіданні Ради Міністрів М. П. Савицький був призначений заступником міністра внутрішніх справ Української Держави [33, ф. 1064, оп. 1, спр. 6, арк. 70]. Але на початку серпня місцева преса повідомила:

«Товариша міністра внутрішніх справ Миколу Савицького, згідно проханню, увільнено від посади» [17, с. 292].

Після захоплення Києва військами Директорії М. П. Савицький опинився в Криму в армії генерала П. Врангеля, а з розгромом останньої більшовіками емігрував. Він мешкав з родиною у Чехословаччині, у Празі, де помер у 1941 р. і був похований на Ольшанському кладовищі [17, с. 292].

Отже, члени Державної ради Росії від Чернігівського губернського земського зібрання М. В. Красовський, В. О. Мусін-Пушкін та М. П. Савицький відіграли помітну роль у громадсько-політичному житті Росії й України. Будучи прихильниками мирного реформування Російської імперії, вони зробили чимало корисного для того, щоб запобігти анархії, покращити соціально-економічний та освітньо-культурний рівень мешканців Чернігівщини.

Примітки

1. *Бородин А. П.* Государственный совет России (1906—1917) / А. П. Бородин. — Киров, 1999.
2. *Высочайший указ о преобразовании Государственного Совета* // ЗСЧГ. — 1906. — № 4.
3. *Государственный совет Российской империи, 1906—1917: Энциклопедия.* — М., 2008.
4. *Дьякин В.* Славянская идея в России периода империализма / В. Дьякин // Вопросы истории. — 1987. — № 3.
5. *Журнал заседания Черниговской губернской земской управы 15 октября 1907 года* // ЗСЧГ. — 1907. — № 11.
6. *Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 45-й очередной сессии 1909 года (26 ноября — 9 декабря).* — Чернигов, 1910.
7. *Журналы Черниговского губернского земского собрания чрезвычайной сессии 3—4 августа 1914 года.* — Чернигов, 1914.
8. *Зінченко О. В.* Державна рада Російської імперії 1906—1916 років / О. В. Зінченко. — Харків, 2005.

9. *Красовский М. В.* (Некролог) // Исторический вестник. — 1911. — Т. 124. — № 4-6.
10. *Красовский М., Дементьев Е.* Краткий исторический очерк возникновения и деятельности клуба / М. Красовский, Е. Дементьев // Отчет о деятельности С.-Петербургского клуба общественных деятелей с 1 ноября 1905 г. по 1 мая 1906 г. — СПб., 1906.
11. *Милорадович Г. А.* Родословная книга Черниговского дворянства / Г. А. Милорадович. — СПб., 1901. — Т. 2.
12. *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник / В. Л. Модзалевский. — К., 1910. — Т. 2.
13. *Модзалевский В. Л.* Малороссийский родословник / В. Л. Модзалевский. — К., 1914. — Т. 4.
14. *Мохначева М. П.* «Воидились Пушкины с царями»: миссия о. Сергия (Мстислава Владимировича Мусина-Пушкина) в Иреме / М. П. Мохначева // II Романовские чтения. Центр и провинция в системе российской государственности: материалы конференции. Кострома, 26–27 марта 2009 года / Сост. и науч. ред. А. М. Белов, А. В. Новиков. — Кострома, 2009.
15. *Новости (Чернигов).* — 1918. — 26 (13) мая.
16. *По Черниговской губернии* // Черниговская земская неделя. — 1915. — № 43. — 23 октября.
17. *Рахно О. Я.* Микола Савицький / О. Я. Рахно // Чернігівські земці (історико-біографічні нариси). — Чернігів, 2009.
18. *Службные перемены в Черниговской губернии* // Черниговские губернские ведомости. — 1900. — № 14. — 17 февраля. — Часть официальная.
19. *Соколовский Г. Н.* Памяти М. В. Красовского / Г. Н. Соколовский // ЗСЧГ. — 1911. — № 5.
20. *Сотников С. В.* Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания (XIX–XXXV сессий) 1883–1899 годов с кратким сводом постановлений за время с 1865-го по 1882 г. (I–XVIII с.с.) / С. В. Сотников. — Чернигов, 1903. — Вып. 2.
21. *Устав Санкт-Петербургского клуба общественных деятелей.* — СПб., 1906.
22. *Учреждение Государственного Совета* // ЗСЧГ. — 1906. — № 4.

23. Хижняков В. М. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания XXXVI–XLVI сессий 1900–1909 годов / В. М. Хижняков. — Чернигов, 1912. — Т. 1.
24. Черниговское очередное губернское земское собрание // Черниговская земская газета. — 1917. — № 20. — 9 марта.
25. Черниговское чрезвычайное губернское земское собрание // ЗСЧГ. — 1909. — № 9.
26. Черниговское чрезвычайное губернское земское собрание // ЗСЧГ. — 1911. — № 9.
27. Черниговское чрезвычайное губернское земское собрание // ЗСЧГ. — 1912. — № 8.
28. Шелохаев В. Идеология и политическая организация российской либеральной буржуазии 1907–1914 гг. / В. Шелохаев. — М., 1991.
29. Шелохаев В. Программа и организация партии октябристов в 1905–1907 гг. / В. Шелохаев // Исторические записки. — М., 1986. — Т. 2.
30. Центральный комитет «Союза 17 октября» в 1905–1907 гг.: Документы и материалы / [Публ. В. Шелохаева и Д. Павлова] // История СССР. — 1991. — № 2–3.
31. Юртаева Е. А. Государственный совет в России (1906–1917 гг.) / Е. А. Юртаева. — М., 2001.
32. Державний архів Чернігівської області.
33. Центральний державний архів вищих органів державної влади і управління України.